

Talt dansk i Norge fra 1536 til 1814

Af INGE LISE PEDERSEN

Med reformationen blev dansk indført som gudstjenestesprog i Norge og dermed det skriftnære talesprog der opstod i 1500-tallet i Danmark, og som også blev brugt i Norge af præster og andre embedsmænd. Artiklen genskriver den gængse norske fremstilling, idet der argumenteres for at det såkaldte højtidsprog var en videreudvikling af det skriftnære offentlige sprog. Den svage urbanisering og den stærke danskorientering hos eliten i Oslo betød at der ikke (som i Danmark) blev skabt et dannet dagligsprog på hjemlig basis. Derfor blev (dele af) højtidsproget brugt i flere sammenhænge end i Danmark.

Norge er indimellem blevet betegnet som anderledeslandet. Det gælder i udpræget grad talesprogssituationen. Hvis vi skulle være i tvivl om det, har Tore Kristiansen påpeget det, ikke mindst forskellen på dialekternes styrkeforhold over for et talt standardsprog i Danmark og Norge (Kristiansen 2009:150). Her er det imidlertid ikke dialektparadiset Norge der skal beskrives, men en side af talesprogets historie i den periode da dansk både som talt og skrevet sprog fyldte meget i Norge. De to årstal symboliserer samtidig to meget væsentlige sociolingvistiske ændringer, introduktionen af henholdsvis en standardideologi og en sproglig nationalisering¹

I *Norsk Språkhistorie* I-IV har vi fået en fagligt opdateret udgave af den historie, set hjemmefra. Læsning i disse bind, især om talesproget efter 1536, har gjort mig meget klogere, men mine danske briller har også indimellem givet et lidt andet syn på sagen og dermed ægget mig til modsigelse eller i hvert fald modifikation af skildringen af talt dansk i Norge, og fået mig til at grave lidt videre for bedre at forstå talesprogets udvikling i de to lande. I artiklen fremlægger jeg ud over læsefrugterne nogle modificerende kommentarer.

Kommentarerne bygger på min undersøgelse af fremvæksten af det meget skriftnære offentlige foredragssprog i Danmark, hvor jeg har argumenteret for at det er baseret på den lutherske praksis at præster skulle bruge en bogstavelig udtale

---

¹ Tak til Frans Gregersen for kommentarer og til den anonyme fagfællebedømmer for kritiske bemærkninger der har ført til om-disponeringer og forhåbentlig forbedringer. Tolkningerne er stadig mine egne.

når de prædikede (Pedersen 2017). Det blev kimen til en standardideologi, og i løbet af 1600-tallet blev det endegyldigt fastslået at denne skriftnære udtale var det rette sprog. De næste 100 år poleredes udtryksformen, især ordforrådet, og udtalenormen blev snævret ind. Samtidig fik københavnsk i stigende grad prestige i takt med byens politiske og kulturelle dominans. Det offentlige skriftnære sprog blev indlært som læseudtale i skolen, men fungerede ikke som dagligsprog, heller ikke i de øvre lag. Her demonstrerede man sin dannelse sprogligt ved at skifte til det offentlige register i de situationer hvor det blev forventet – eller til fransk eller tysk, og ved at beherske den korrekte udtale af periodens mange romanske låneord. Uden for byerne og blandt den jævne del af byboerne (der for en stor del var indvandret fra landet) talte man dialekt eller meget dialektært bysprog. Omkring 1800 indtraf en sociolingvistisk ændring, og berettigelsen af de to registre blev diskuteret. Det førte midt i århundredet til en slags fusion af det dannede talesprog og det offentlige foredragssprog.

I norsk sproghistorie kaldes den skriftbaserede læseudtale der blev brugt i kirken og i skolen *højtidsprog*, og dens fremkomst dateres til 1700-tallet (Sandøy m.fl. 2018: 210; Nesse & Torp 2018: 420). Efterhånden fik højtidsstalen et større brugsområde, og efter 1814 blev den grundlaget for Knud Knudsens fornorskningspolitik (Sandøy 2018: 223; Hoel 2018: 437), men da er disse overvejelser over det danske talesprogs historie i Norge slut, for med det såkaldte sprogekup i den reviderede grundlov november 1814 var der ikke længere noget dansk i Norge. Det var norsk alt sammen.

I det følgende vil jeg se nærmere på hvordan og hvorfor dansk talesprog udviklede sig som det gjorde i Norge. Først ved at betragte reformationens forløb i de to lande, dernæst urbaniseringen i Norge og talesproget i de største byer samt brugen af højtidsproget, for til sidst at se på hvilke forskelle der er mellem den danske og den norske udvikling.

1 Den religiøse og den politiske reformation i Norge

Danmark og Norge udgjorde én stat i 1500-tallet, og reformationen blev indført 1536 i Danmark, 1536–37 i Norge, men den førte ikke til en ensartet sproglig udvikling i de to lande. Dertil var virkeligheden alt for forskellig i de to dele af det oldenborgske monarki. Den vigtigste forskel var jo nok at de to dele ikke var jævnbyrdige. 1536 betegner samtidig en politisk ændring i Norge, og begge dele havde betydelige sproglige konsekvenser. Det var ikke reformationen der afskaffede det norske skriftsprog. De fleste vil nok snarere samstemme med Berge Furre, når han skriver: ”Med reformasjonen vart restane av eit norsk skriftspråk

borte – om det fannst noko att” (Furre 1998: 229). Men reformationen betød at dansk blev gudstjenestesprog og medium for den helt basale læseundervisning i latinskolen.

1.1 Norgesparagraffen

Siden 1380 havde Danmark og Norge udgjort én stat, men forholdet mellem de to riger blev principielt radikalt ændret i 1536. Det skete med ordene i Christian III's håndfæstning om at hvis han kunne bemægtige sig hele Norge eller dele af dette rige, skulle det efter den tid være under Danmarks krone ”lige som et af de andre lande” (dvs. landsdele) Jylland, Fyn, Sjælland eller Skåne, og ikke længere være eller hedde et eget kongerige, ”men et ledemot av Danmarks rike og under Danmarks krone til evig tid” (citeret efter Rian 1997: 15-16).

Denne såkaldte Norgesparagraf er lidet kendt i Danmark uden for en snæver kreds af historikere, men har været drøftet meget blandt norske historikere. Hvor meget betød den egentlig? Allerede i maj 1537 omtalte kongen Norge som ”vort rige Norge”, og det blev siden hans faste måde at omtale Norge på, helt parallelt med ”vort rige Danmark”, og hans titel var ”Danmarks, Norges, venders og goters konning” (Rian 1997: 21). Norge blev altså ikke omtalt som en landsdel som Fyn eller Jylland, men som et selvstændigt rige.

Paragraffen betød imidlertid at det norske rigsråd blev fjernet. Norge mistede dermed sin gamle politiske elite, og der skete en magtkoncentration i Danmark som havde mange andre følger for samfundsudviklingen i Norge de næste århundreder – og dermed også for sprogudviklingen. Betydningen af at der var så stor forskel på afstanden til magtens centrum i Danmark og Norge, havde allerede bergenshumanisten Absalon Pederssøn blik for. Han skriver i sit værk *Om Norgis Rige* 1567): ” Dersom Norgis rige haffde sin konge vdi landit boendis, da skulde det vorde saa rigt eit kongerige paa sølff oc guld, som naagit rige kunne vere, der som det ville side j rolighed.” (Pederssøn [1567] 1963: 60).

1.2 Overgangen fra norsk til dansk skriftsprog

I senmiddelalderen blev det veletablerede gammelnorske skriftsprog erstattet af dansk. Sammen med den sorte død er reformationen blevet fremstillet som afgørende for skiftet fra norsk til dansk skriftsprog. Norgesparagraffen i Christian III's håndfæstning og det faktum at Biblen ikke blev oversat til norsk, men kun til dansk, er begge blevet set som udtryk for at Norge i 1537 stod på et lavpunkt. Skønt denne fremstilling er blevet reproduceret til nyeste tid, er det dog påvist at skiftet til dansk skriftsprog ikke skyldes reformationen. Det var allerede sket. Helge

Sandøy (2000) konstaterer således at det danske skriftsprog var fremherskende i Norge allerede ved middelalderens slutning, og betoner at sprogskiftet var en følge af en række individuelle afgørelser blandt skrivere som tilpassede deres sprog efter de øverste i samfundet. Han peger på at sprog endnu ikke var et kulturelt objekt i Norge i begyndelsen af 1500-tallet. Derfor er det ikke sikkert at skriverne overhovedet opfattede deres skriftsprog som dansk, og derfor kunne overgangen fra norsk til dansk skriftsprog ske uden at det førte til konflikter (Sandøy 2000: 874, 877).

Ivar Berg beskriver det som en udvikling hvor stadig flere dokumenter blev skrevet på dansk eller med mange danske træk. Der var mange danskere der fik verdslige embeder i Norge i 1400-tallet, og de tog det danske skriftsprog med sig. I slutningen af århundredet begyndte norske stormænd også at bruge dansk, og efter 1500 er de allerfleste norske diplomer danskpåvirkede (Berg 2018: 171). En tilsvarende udvikling skete ved de norske bispesæder. ”Gjennomslaget for dansk skjedde i løpet av siste halvta av 1400-talet, og frå litt etter 1500 er dei aller fleste tekstar skrivne i Noreg på dansk. Dansk tok først over i det verdslege maktapparatet, men i åra nærast etter 1500 kom det òg inn i kyrkja.” (Berg 2018: 172–73). Med Gustav Indrebøs ord ”Orsakene [til at norsk tabte til dansk] låg i at makti sessa der ho gjorde, og i at dei sosiale og kulturelle prestigehøvi retta seg etter makti.” (Indrebø 1951: 212).

Ivar Berg peger på at den nationale selvhævdelse aldrig blev markeret sprogligt, og finder at ændringerne i norsk skriftsprog omkring 1500 mere ligner standardisering end et sprogskifte (2018: 174). En nærliggende parallel er det højtyske skriftsprogs fortrængningen af nedertysk.

Fik reformationen så slet ingen indflydelse på sprogudviklingen i Norge? Jo bestemt, men på en lidt anden måde. Eftersom folkesproget og skriftligheden kom til at fylde mere, men begge dele var dansk og ikke norsk, fremmede reformationen standardiseringen og dermed fordanskningen, først af skriftsproget og i anden omgang af talesproget i visse sammenhænge og i visse sociale grupper. Indflydelsen på talesproget ytrede sig forskelligt og i forskellig takt i Danmark og Norge, fordi både udgangspunktet og omstændighederne var forskellige i de to dele af det oldenborgske rige, religiøst som demografisk og socialt.

Lad os i første omgang se på hvordan reformationens gennemførelse skete, og hvad det betød.

1.3 Dansk og norsk reformation – to forskellige historier?

Det almindelige billede af reformationens indførelse i Danmark er at bruddet med den fælles katolske kirke nok blev gennemført på en herredag og ved kongebud, men det kunne bygge på at der allerede var en del der var påvirket af Luther, især blandt borgerne i købstæderne. Reformationen kom altså hverken oppefra eller nedefra, men så at sige fra midten.

Anderledes i Norge. Bortset fra tyskerne i Bergen var der kun en *meget* sporadisk lutherdom at knytte an ved. Befolkningen var generelt uforberedt og umotiveret for trosmæssige ændringer. Ingen havde bedt om nogen reformation, den var et rent magtbud fra oven som der ikke var nogen folkelig forståelse for².

Den blev da også gennemført meget langsomt. Forbløffende langsomt når man tager Christian III's personlige engagement i betragtning. Han (eller hans rådgivere?) var åbenbart klar over at der skulle gås med listesko, hvis det hele ikke skulle eksplodere. De katolske præster fortsatte (det gjorde de også i Danmark), og allerede i 1537 kom der kontraordre, idet kongen beordrede at indførelsen af luthersk kirkeskik i menighederne skulle stilles i bero ”på det at det ikke skal vokse noen forskrekk eller uenighet iblant den fattige, simple og uforstandige allmue” (citeret efter Rian 1997: 146). Så sent som 1550 valgte menigheden i Eidfjord i Hardanger en præst som holdt katolske messer. Det satte lensherren dog en stopper for (Rian 1997: 156), men det viser hvor længe det varede før man kan tale om at reformationen var gennemført.

Blandt (kirke)historikere er det en udbredt holdning at den måde reformationen blev indført på, var en belastning for kirken. Efter nogles mening tog det et par hundrede år at komme over det. Og da skiftet fra norsk til dansk som skriftsprog *var* endegyldigt sket en generation forinden, betød det at Bibelen ikke blev oversat til norsk og at gudstjenestesproget og sproget i salmebøger, postiller og katekismer alt sammen blev dansk. Reformationen førte derfor ikke til gudstjeneste på modersmålet, men på nabosproget dansk.

Meget lå i bispernes hænder, så det er væsentligt at se på hvem de nye lutherske bisper var.

1.4 De første lutherske biskopper

Det var superintendenterne (som de nye lutherske biskopper blev kaldt; efterfølgende her benævnt bis(kop)per) der skulle føre tilsyn med præsterne, og

---

² Rian 2018 giver en skarp skildring af *hvor* anderledes.

kontrasten mellem de to dele af dobbeltmonarkiet bliver tydelig når man sammenligner den første generation af lutherske bisper de to steder.

Da de første lutherske bisper blev udnævnt i 1537, blev der kun indsat én norsk biskop, Geble Pederssøn i Bergen, og han var faktisk allerede valgt (men ikke offentligt stadfæstet) til at efterfølge den daværende katolske biskop der. Der er altså kontinuitet i bisperækken i Bergen. Først i 1541 blev de næste to biskopper udnævnt. Jon Guttormsen i Stavanger havde lige som Geble været medlem af domkapitlet, mens Hans Rev i Oslo havde været biskop indtil 1537. Trondheim fik først en luthersk biskop i 1546. Torbjørn Olavsson Bratt havde været dekan i domkapitlet siden 1537 og var nomineret af domkapitlet i 1542, men blev sendt til Wittenberg af Christian III til omskoling før han blev indsat (Imsen 2016: 74). Også Hans Rev blev omskolet, men det foregik i København.

I Danmark var alle de første biskopper overbeviste lutheranere, og næsten alle havde studeret i Wittenberg. I Norge tilhørte de første fire bisper den gamle gejstlige elite (Rian 1997: 147f). Det norske bispekollegium var altså præget af kontinuitet, også nationalt: tre af bisperne var norske.

Det var folk fra den gamle kirke som bøjede sig for det uundgåelige, og de var omgivet af modvilje og ligegyldighed. Christian III sikrede en rolig overgang til det nye ved at skabe en følelse af at det alligevel ikke var så nyt og anderledes, og det blev det så heller ikke, for de første biskopper forsøgte tilsyneladende kun i ringe grad at reformere de siddende præster som fortsatte under den nye ordning. I modsætning til de danske biskopper rejste de kun lidt på visitatser, og der var ikke årlige landemoder hvor de kunne møde præsterne.

Først med den anden generation af lutherske bisper fra omkring 1550 var det mere overbeviste lutherske teologer der blev udnævnt. Det store flertal var fra nu af danske (Rian 2003: 73, 34), og en stor del af dem havde været hofprædikanter – kongelig bevågenhed var afgørende. Altså en tilsyneladende ligebehandling som så alligevel var en forskelsbehandling, idet man i Danmark fik danske bisper, mens man ikke fik norske bisper i Norge.

Først denne generation af biskopper var præget af en luthersk praksis med hensyn til hvordan præsterne skulle prædike, herunder hvilken sprogform de skulle anvende, men det var næppe det de nye bisper var mest optaget af. De katolske præster fortsatte som nævnt efter reformationen, og der var andre sider af deres virke der kunne være problematisk.

På den stiftssynode som biskop Jens Pederssøn Schielderup i Bergen havde indkaldt i 1569, blev sognepræsten i Vik Oluf Isakssøn (som menes at være en tidligere katolsk præst) således eksamineret af sine embedsbrødre der fandt at han

var ”nogit skrøbelig i hans bog oc forsømmelig i hans studering”. Han blev derfor pålagt dagligt at læse to kapitler i Bibelen og næste søndags tekst, og ”lere den vden adt med sin vdtylelse saa ved han at predige paa søndag kommendis”. Han skulle bruge Peder Palladius’ *Loci communes* som håndbog, dvs. hans udlægning af Luthers store katekismus for norske sognepræster (Storm 1895: 150).

1.5 Hvor kom de nye lutherske præster fra?

Blandt de nye lutherske præster var den norske andel betydeligt større end blandt bisperne. Præstestanden var den del af embedsværket hvor der var flest nordmænd, allerflest i Nordnorge hvor embederne var mindst attraktive, og det var svært at få dem besat, og præsternes uddannelsesniveau derfor også lavest (Rian 2003: 47f.). En undersøgelse af præsterekruttingen til Alstahaug, Steigen og Tromsø præstegæld i perioden 1537–1660 viser at blandt de præster hvor fødestedet er kendt var 7 fra Nordnorge, 9 fra Midtnorge, 3 fra Jämtland og 1 fra Danmark (Dalen 2020), og langt de fleste var præstesønner.

En del af de danske præster der kom til Norge, var folk man gerne ville være fri for i Danmark. Som kapellanen Jesper Lang i Vissenbjerg på Fyn hvorom Jacob Madsen i sin visitatsbog i 1589 skriver at han ”prædikede i høj Grad ulærd. Siden er han blevet forsørget i Norge” (Rasmussen & Riising 1995: 319), eller Otto Hanssen i Bergens stift der omtales i 1635. Han ”skal før have været Præst i Danmark, hvorfra han kom hertil paa Grund af en der begaaet Forseelse” (Thrap 1896: 1). Det var næppe den slags præster der fik størst indflydelse.

1.6 Umiddelbare sproglige følger af reformationen

Reformationen var en langstrakt proces i Norge. Det var to skridt frem og et tilbage, og nogle steder varede det længe før messen blev afløst af en luthersk gudstjeneste. Måske først når de ”overlevende” katolske præster faldt fra.

Gudstjeneste på modersmålet kom i Norge til at betyde dansk kirkesprog, men det skete langsomt, og det betød kun at teksterne var skrevet på dansk, ikke at der blev talt og sunget med almindelig dansk udtale.

De fleste præster var norske, specielt uden for byerne. De var typisk uddannet på en lokal katedralskole, og hvis de havde besøgt universitetet i København – teologisk attestats blev først obligatorisk i 1629 – var det kun for en kortere bemærkning. De norskfødte præster har uden tvivl brugt en læseudtale med norsk prosodi og måske også andre norskheder. Og da salmesangen blev almindelig, har den været med læseudtale på norsk fonetisk basis.

Det danske indslag blandt de almindelige præster øgedes i slutningen af 1500-tallet (Rian 2003: 35). I Danmark havde man på dette tidspunkt taget Luthers forskrifter om en skriftnær udtale i prædiken og bønner³ til sig (udførligere skildring i Pedersen 2017). I sin visitatsbog fra 1588–1604 har den fynske biskop Jacob Madsen således flere kritiske bemærkninger om landsbypræster der brugte dialektale former i prædikenen – også når de talte fynsk (Rasmussen & Riising 1995: 62, 282, 307).

Det er svært at vide om de norske præsters sprog blev kritiseret af deres foresatte. Det er *måske* symptomatisk at man ikke finder klare bemærkninger om sprog i Jens Nilssøns visitatsbog for Oslo stift i slutningen af 1500-tallet, kun bemærkninger som ”haffuer it grofft maal, klart liudendes”, ”haffuer it reent och grofft maal och en stiff røst” (Nielsen 1885:139, 184), som formentlig går på stemmen, ikke sprogformen: I ældre dansk kunne et groft mål betyde en kraftig stemme, og ifølge Moths ordbog betegner *stiffrøst* en stærk røst der kan bruges længe, uden at den bliver hæs.

Den skriftnære læseudtale tog de danske præster selvfølgelig med sig til Norge, og brugen af den var uden tvivl en stor fordel for de norske menigheder, da den sproglige afstand dermed blev mindre. Vi ved imidlertid ikke noget om hvor stor forskel der var på den danske og norske læseudtale før langt senere. Prosodien har dog ganske givet været forskellig.

1.7 Latinskolenes rolle i fordanskningen

Det offentlige skolevæsen hørte under kirken, og biskopperne i 1500-tallet brugte mange kræfter på at få latinskolerne på fode, katedralskolerne var jo samtidig præsteseminarier.

Helje Sødal (2019) beretter at latinskolen i Bergen blev genoprettet allerede i 1537. De fleste skolemestre i Bergen i den første generation var danske, og de få norske kom fra embede eller studier i Danmark. Også skolerne i Oslo stift (der var 8 i 1500-tallet) kom hurtigt i gang igen. Den største var latinskolen i Oslo, som også havde lærde læsemestre. I Trondheim og Stavanger varede det længere før skolerne fungerede (Sødal 2019: 165–167).

Det er et spørgsmål hvor meget det betød for en eventuel fordanskning at læsemestre og skolemestre ofte var danske. Latin var det altdominerende sprog i skolerne, bortset fra de allerlaveste klasser – men mange nåede ikke længere. Jens

---

³ Der er ikke nogen fast dansk betegnelse på dette register. Jeg vil omtale det som (skriftnær) offentligt sprog, foredragssprog eller læseudtale.

Nilssøn konstaterede således på sin visitats i 1594 at der i Oddeuuld (dvs. Uddevalla) kun var to der læste Donat (dvs. læste latin), og i Kongelvv (dvs. Kungälv) var der slet ingen der læste latin, kun nogle små børn som læste dansk. Der regnes med at det betød endnu et skridt i retning af fordanskning, da det i 1607 blev påbudt at der skulle bruges danske lærebøger i de lave klasser for at lette latinundervisningen (Sødal 2019: 162). I betragtning af læsemestrenes baggrund må man gå ud fra at det lige som i Danmark var den skriftnære udtale der blev brugt som oplæsningsprog i skolen. Det betyder at den har fået en vis udbredelse.

1.8 Hvor meget skete der i 1500-tallet sammenlignet med Danmark?

Den officielle indførelse af reformationen fik ret hurtigt tydelige konsekvenser i Danmark fordi jorden var gødet i forvejen i en del købstæder, og de nye biskopper samt en del købstadpræster var ivrige lutheranere, og arbejdede intenst på at realisere intentionen om at Danmark skulle være et luthersk rige. Biskopperne var næsten alle uddannet i Wittenberg og havde efter alt at dømme også tilegnet sig Luthers syn på prædikensproget. Det viser dels de konkrete eksempler på at landsbypræsters dialektbrug blev påtalt af biskoppen ved visitats, dels de beskrivelser vi har af dansk talesprog fra ca. 1600 der alle peger på at der skal bruges en skriftnær udtale i prædikener og taler, og at det er dette sprog der er det rette. Reformationens sproglige følger i retning af standardisering af det offentlige talesprog kan spores på det ideologiske plan omkring 1600, og blev meget tydelige i 1600-tallets diskussion om hvor man fandt det rette sprog (udførligere skildring i Pedersen 2017).

I Norge gik det meget langsommere med at gennemføre reformationen fordi den hverken havde folkelig eller national forankring, men kom som et magtbud. Tilmed var Christian III allerede i 1537 på tilbagetog fordi han erkendte at der skulle fares med lempe. Den første generation af biskopper kom alle fra den katolske elite, og selv om der var sket en vis omskoling af dem, er det tvivlsomt om de var så ivrige lutheranere som deres danske kolleger, og ingen af dem medbragte en praksis fra Wittenberg (eller Danmark). Først sent i århundredet kom der et vist indslag af luthersk uddannede præster.

Et luthersk sprogsyn og en tilsvarende kirkelig praksis blev formentlig tidligst mærkbart i Norge ind i 1600-tallet, og det reformatoriske anliggende at gudstjenesten skulle være på folkesproget førte i stedet til at dansk kom til at fylde mere, især som oplæst skriftsprog.

2 Talesproget i Norge i 1600-tallet. Skel mellem bymål og bygdemål?

En af de store forskelle mellem Danmark og Norge var urbaniseringsgraden. Omkring 1500 var der kun 10 købstæder i Norge mod 80 danske. Man regner med at de danske byer rummede ca. 10 % af befolkningen (heraf ¼ i København), mens der kun boede ca. 5 % i de norske byer heraf halvdelen i Bergen, dvs. samme andel af befolkningen som Københavns. Tallene er behæftet med stor usikkerhed, og byernes befolkning øgedes betydeligt gennem 1500- og 1600-tallet (men ikke antallet af købstæder: i 1660 var der kun 8 norske iflg. Dyrvik 1998: 254), og urbaniseringsgraden var stadig meget lavere end i Danmark.

I Christian IV's regeringstid blev Norge på flere punkter mere lig Danmark: øget urbanisering, større social differentiering i form af mindre selveje på landet og fremvæksten af sociale eliter i byerne, ikke mindst et voksende handelsborgerskab. Antallet af danske embedsmænd steg væsentligt i denne periode, og mange af dem giftede sig ind i det norske borgerskab og slog rødder i Norge (Rian 1997: 338, 349, 398, 401). I slutningen af 1600-tallet var der derfor i nogle norske byer en del familier der var helt eller delvis dansksprogede, selv om den talmæssige danske dominans i embedsstanden aftog efter 1660 da administrative reformer førte til en reduktion i antallet af embeder, og embedsstanden dermed blev næsten selvrekutterende (Dyrvik 1998: 318).

De danske embedsmænd medbragte i stigende grad et skriftnært dansk til offentlig brug, men har sandsynligvis haft et meget varierende dagligsprog. Anden generation (der ofte havde norsk mor og var naturaliserede norske) brugte formentlig stadig et dansk offentligt sprog i deres embedsudøvelse, men hvad talte de til daglig? Vi har kun ringe systematisk dokumentation af hvordan en stigende samfundsmæssig stratificering i byerne eventuelt afspejledes i sproglige forskelle inden for spektret dansk-norsk i 1500- og 1600-tallet. Formentlig blev der i det væsentlige talt norsk også i de højere stænder (Sandøy m.fl. 2018: 209ff.).

Men hvad betød det for sproget i de norske byer at mange i de øvre lag havde stærke bånd til Danmark? Havde det samme virkning fx i Bergen og Christiania?

3 Et sidespring: Tre byer – tre forskellige sproghistorier

3.1 Bergen

I middelalderen var Bergen den største by i Norden. Man skønner at der boede ca. 7.000 i begyndelsen af 1300-tallet. I slutningen af 1500-tallet regnes med 8.500 indbyggere, og nogle sætter endda tallet så højt som 15.000 tidligt i 1600-tallet (Nesse 2002: 84). Indbyggertallet har været stærkt svingende i 1600-tallet da der

var fire omfattende epidemier i byen. Omkring 1660 angives der at være ca 8.000 indbygger, i 1801 det dobbelte. I hele perioden var Bergen den største by i Norge. Fra ca. 1350 til ca. 1750 var byen stærkt præget af at en betydelig del af indbyggerne havde tysk baggrund – en fjerdedel af borgerne 1550–1750 var tyske. Dertil kom (foruden danskerne) en hel del skotter og hollændere. Bergen var en meget international by. I kraft af byens størrelse og dens demografi med mange fremmedsprogede opstod der i 1500-tallet (måske tidligere) et lokalt bysprog der adskilte sig markant fra omegnen, og som blev talt af både høj og lav (omend med mindre forskelle).

Nogle af de bergenske træk adskiller sig fra alt andet norsk. Det gælder bl.a. de mange morfologiske forenklinger. Dertil kommer at nogle træk synes at stamme fra eller være influeret af norske dialekter fjernt fra Bergen såsom Trøndelag og Østnorge. Alt i alt peger dette på at bergensk ikke blot er en urbaniseret version af nabodialekterne men et resultat af tidlig sprogkontakt mellem mange norske og udenlandske dialekter (Sandøy 1995: 110).

Nogle af trækkene skyldes formentlig tysk indflydelse, bl.a. den såkaldte garpegenitiv, fx udtryk som ”Arne tok Per *sin* hatt”, mens fortidsformer på *-et* af svage verber efter anden bøjning og ændringen af tregenussystemet til to køn (som genfindes i København og Stockholm) måske overvejende skal forklares som eksempler på forenklinger der skyldes sprog- og dialektkontakt (Nesse & Torp 2018: 414ff.).

I diskussionen om forklaringen på de særlige bergenske træk som er fælles med dansk er det værd at gøre opmærksom på at det ikke behøver at være direkte påvirkning fra dansk. ”Heller skyldes det trolig en slags felles skjebne: bergensk har ikke bare språklig, men også i sin sprogsoziologiske historie mye felles med dansk, som dialekten ikke har med andre norske dialekter. Særlig gjelder dette nettopp den kraftige, nedertyske påvirkningen.” (Nesse 2002: 38).

Ud på 1800-tallet var det ikke længere accepteret at tale bergensdialekt blandt de dannede, det viser historierne om skolemanden Lyder Sagen, der fastholdt sit bergensmål, men ikke accepterede at eleverne brugte det. De skulle bruge den skriftnære talestil, i Norge benævnt højtidsprog. Iflg. Egil Petterson er der grund til at tro at Sagens sprog var repræsentativt for ”vanlige folk”, også for købmænd og håndværkere. Det er også værd at bemærke Larsen og Stoltz’ ord om at ”Når man bortser fra det 19de århundredes indflydelser, er det derfor mer end i nogen anden by hos os, ett felles bymål for høie og lave” (citeret fra Nesse & Torp 2018: 422).

De sociolingvistiske forhold i Bergen ser ud til at ligne de københavnske ganske meget, med et tidligt udviklet bymål der adskilte sig meget fra omegnens strilemål. I København var det også først i 1800-tallet de dannede begyndte at undgå traditionelle københavnske træk og kategorisere dem som ”simpelt københavnsk”.

3.2 Trondheim

Også Trondheim er en middelalderlig by, men betydeligt mindre og mindre international end Bergen. Som ærkebispesæde fik den en førende rolle i udviklingen af litteraturen i Norge i højmiddelalderen (Haugen 2018: 204) og blev et vigtigt skriftcentrum, men denne status forsvandt med reformationen. I 1660’erne boede der ca. 2.500 i byen, men i de følgende år voksede den betragteligt, så der i 1769 var omkring 7.500 indbyggere, i 1801 8.900.

Næsten alle embedsmænd i byen var danske i 1659, og de højere samfundslag bestod i 1700-tallet i høj grad af efterkommere af immigranter som siden midten af 1600-tallet var kommet fra Danmark, England, Sverige og Nordtyskland. Også i Trondheim har der således været en vis flersprogethed i 1600- og 1700-tallet.

Tronheimdialekten har vi forholdsvis mange vidnesbyrd om, i form af et anonymt håndskrift der tilskrives Hans Olufsen Nysted, som blev født i Trondheim 1664 og boede der til 1682 (udg. af Henriksen 1976).

Bydialekten kunne opvise visse forenklinger, fx at man havde afskaffet de konsonantvekslinger mellem k og palatal eller palataliseret konsonant i ord som bæk, tak og dag, som fandtes i det omgivende ”bondemål” (Nysteds terminologi). Derimod var der en del ligheder med kystbefolkningens sprog (Nesse & Torp 2018: 413).

Der kan spores en vis lokal variation i det billede Nysted tegner af sprogtilstanden i Trondheim i slutningen af 1600-tallet, men variationen bliver ikke entydigt koblet til en social dimension, og Nysteds billede rummer ikke markante sociolektale skillelinjer. Han bringer dog ordpar som *drøm/draum* og *aften/kvæil*, hvor den danske form har haft større prestige end den norske (Hårstad 2010: 47).

Hundrede år senere så det anderledes ud. Byen blev præget af skarpe standsforskelle, der opstod et decideret rigmandsstrøg, og den sociale elite plejede omgang i et overdådigt selskabsliv. Der havde samtidig dannet sig et mønster hvor de lavere klasser for størstedelen bestod af trønder, mens størstedelen af overklassen havde rod i eller var tæt knyttet til et fremmed kulturmiljø, og der skete en kløvning mellem et ”fintrøndersk” med tydelig påvirkning fra skriftsproget og et ”bredtrøndersk” som var forbundet med men også på visse punkter adskilte sig fra andre trønderske dialekter (Dalen 2008: 75, citeret fra Hårstad under udg.).

Omkring 1800 var der næppe så store og faste sproglige forskelle at man kan kalde det sociolekter, men ud fra de betegnelser (og eksempler) på lokal sprogbrug som findes i Henrik Angells *Ledetråd* (1813) mener Stian Hårstad at hans generation voksede op med et talesprog ”der delar av det skriftspråklege [dvs. danske ILP] formverket og ordtilfanget var like mykje til stades som dei lokale folkemålstrekka” (Hårstad under udg.). Selv om højtids sproget i sin reneste form var et tillært og situationsbundet register, var det så velkendt og brugt så meget af visse sociale grupper at i hvert fald dele af det gled ind som del af borgerskabets almindelige talesprog.

3.3 Christiania

Christiania blev grundlagt 1625 efter det nærliggende Oslos brand, og byen fik hurtigt en position som ”reservehovedstad”. Byen voksede op omkring statholderresidensen på Akershus og det norske centralstyre der blev opbygget; mange danske familier flyttede ind, og der dannede sig et særlig stærkt dansk elitemiljø. Dermed blev byen fra begyndelsen meget præget af en lokal dansk og dansksproget elite (Rian 1997: 338) der først senere blev fornorsket. Det var først midt i 1800-tallet at byen overhalede de andre byer i indbyggertal. Til gengæld voksede den dramatisk i 1800-tallets anden halvdel.

Omkring 1800 boede der godt 9.000 i Christiania. Overklassens sproglige praksis på denne tid giver Conradine Dunkers erindringer et godt indtryk af. Man talte dansk og lejlighedsvis fransk eller tysk, aldrig norsk, og Wiggen konkluderer at ”høgekøbenhavnsk dansk og fransk, dernest tysk, er dannelsens fremste sproglige udtryk i brevskriverens kondisjonerte kretser” (Wiggen: 2004: 64). Det er diskutabelt hvor stor forskellen var på høj- og lavkøbenhavnsk på tærsklen til 1800-tallet, men det er en detalje. Det afgørende er at normen var dansk. Som aktiv i det dramatiske selskab i Christiania må Conradine Dunker have behersket højtidsstalen som var den eneste acceptable i det alvorlige drama på det tidspunkt, men det er vanskeligt at danne sig et indtryk af hvor meget dette register i øvrigt blev brugt i hendes miljø.

Det bymål som den jævne del af befolkningen talte, adskilte sig ikke ret meget fra de omgivende dialekter (Nesse & Torp 2018: 420), og ser først ud til at være opstået omkring 1800. Selv om det iflg. Amund B. Larsen rummede ganske enkelte træk fra ”middelstandssproget”, blev det åbenbart ikke anset for passende for borgerskabet at anvende det. Det blev kun talt af ”de simplere klasser”. Når Conradine Dunker nævner ord og udtryk fra Christianiamålet eller fra de omgivende dialekter, sker det typisk i en sammenhæng som gør at de der bruger

disse udtryk fremtræder som socialt mindreværdige, naive, latterlige eller udannede (også på ikke sproglige områder) (Wiggen 2004: 64).

De tre største norske byer har forskellige sproghistorier. I den her skildrede periode kommer Trondheim aldrig op på siden af de to andre, trods tilløb i dens florissante periode midt i 1700-tallet. Størst forskel er der på Bergen og Christiania. Bymålenes status er en slags barometer. Det har næppe været uden betydning for den sproglige udvikling i 1800- og 1900-tallet at det var Christiania der blev hovedbyen og fra 1814 hovedstaden, og dermed også den kulturelt dominerende by.

3.4 Hvad ville der være sket hvis Bergen var blevet hovedstad?

Når man ser den norske sproghistorie gennem danske sociolingvistiske briller fra reformationen til fællestidens ophør i 1814, er det fristende at lege lidt med kontrafaktisk historieskrivning. Det er jo en risikabel branche, så jeg vil nøjes med ovenstående spørgsmål.

Bergen blev allerede i middelalderen en betydelig by, og var indtil midt i 1800-tallet den største by i Norge. I århundreder var det en flersproget by. Tyskerne fyldte mest, men der var også et ikke ringe antal skotter og nederlændere. Der opstod tidligt et bymål med mange af de karakteristiske bymålstræk, ikke mindst forenklinger. Det betød at der var meget tydelig forskel på bergensmålet og de omkringliggende dialekter, og efter alt at dømme også en vis modsætning mellem bergenserne og omegnens beboere, *strilerne*. Til gengæld skal man et stykke op i 1800-tallet før der kan konstateres klare socialt relaterede forskelle inden for bymålet. Det ligner alt sammen København.

Christiania havde ikke noget gammelt borgerskab og bykultur og tilsvarende bymål. Den blev så at sige grundlagt som dansk satellitby, og den lokale elite var overvejende dansk eller danskorienteret. Det var denne embedsmandselite der i de første årtier efter 1814 havde størst politisk indflydelse (Glenthøj 2008: 33).

Hvis nu statholderen var blevet placeret i Bergen i 1624 da Oslo brændte, og byen dermed var blevet sæde for den norske centraladministration og i konsekvens heraf var blevet hovedstad i 1814, ville bergensk så være blevet (næsten) lige så stærkt som københavnsk blev i Danmark? Og ville der så være en lokal norsk højstatusdialekt som eliten brugte, og som i samspil med højtidstalen kunne have skabt et moderne norsk standardtalesprog i 1800-tallet?

Og ville det have haft så mange norske træk at landsmålet ikke havde haft en chance? Eller ville de specielle bergenske træk, fx at der var to køn, ikke tre, have

stået i vejen for en sådan udvikling? Det tør jeg ikke svare på, men det er sjovt at lege med tanken.

4 Sprog og samfund i 1700-tallet: Udbredelsen af skriftnært talesprog

Der er enighed blandt norske sproghistorikere om at skriftsproget (og dvs. dansk) fik en stærkere position i løbet af 1700-tallet, ikke mindst fordi der i 1741 blev indrettet et kommunalt organiseret skolevæsen (Feldbæk 1998: 126). Samtidig blev højtidsstilen, eller elementer fra den brugt uden for dens oprindelige domæner (Haraldsrud 2012: 54; Sandøy 2018: 210; Nesse & Torp 2018: 420; Hårstad under udg.).

4.1 Sproglig praksis i 1700-tallets rangssamfund

Med enevælden blev standsinddelingen suppleret med en rangorden, og rangen blev et nyt og vigtigt kriterium for opfattelsen af over- og underordning. Den herskende rangkultur betød at alle sociale forhold var formaliseret. Den kulturelle praksis som dette system afstedkom betød social tvang, med en samtidig iagttagers ord: ”Alting sat på skruer; mennesker elsker af naturen fornøjelse, frihed. Gud har skabt os dertil. I selskaber, honnette selskaber, finder han den ej” (P.F. Suhm citeret efter Henningsen 2001: 341; jf. også Dyrvik 1998:170, 293).

Den polering af sproget som skete i perioden skal ses i denne sammenhæng. Den gik bl.a. ud på at fjerne ”uædle” udtryk og bruge omskrivninger, fx for at beskrive kropsfunktioner, som når Conradine Dunker flere steder bruger udtrykket ”at råbe Ulrik” i betydningen ’kaste op’ (fx Dunker [1871/1909] 1985: 60). Poleringen var mest udpræget hos folk i de højere rangklasser, af Conradine Dunker benævnt ”beaumonden”, i samtiden også ofte kaldt ”smukke folk”. En del af denne fine verden var regulært dansksproget, fx det miljø i Christiania hvor Conradine Dunker voksede op (Wiggen 2004: 64). Det skabte i sig selv sproglige forskelle mellem disse grupper og ”simple folk”, og de blev uddybet af poleringen.

De sociale forskelle blev større gennem 1600- og 1700-tallet, og bymål blev opfattet som bedre end bygdemål, men iflg. Helge Sandøy er det vanskeligt at påvise tydelige sociolektale variationsmønstre i byerne i det materiale som findes fra første del af 1700-tallet. Man træffer ganske vist værdisudsagn om at noget er ”finere”, ”propert” eller ”sirligt” sprog (2018: 189), men det henviser formodentlig til den skriftnære udtale/højtidssproget, eftersom ”sirligt sprog” både på tysk og dansk i 1600-tallet blev brugt om den skriftnære udtale.

Når Erik Pontoppidan i 1730 skriver at dansk bliver talt *allerrenest og sirligst* i Odense og Christiania, men ikke i København, betyder det efter alt at dømme at den reneste højtidsale efter hans mening høres i Odense og Christiania⁴.

Det stemmer godt med J.N. Wilses vurdering en generation senere: ”Det Sprog de Fornemmere i Christiania tale, er baade det netteste i Udtale og nærmer sig mest til Hoved-Sproget som bruges i Skrift” (Witse 1779: 422). Witse omtaler mange steder i sine topografiske skrifter den lokale sprogbrug og foretager sammenligninger mellem land og by i Norge, og mellem Norge og Danmark. Hans vurderinger kan sammenfattes i at højtidsalen var renest hos de fornemmere i Christiania, men at der i norske købstæder og blandt ”Middelstandspersoner” på landet blev talt renere end i Danmark, når man undtager at de brugte nogle få norske ord. Bondemålet fandt han derimod (ganske som Høysgaard) var præget af en fordærvet udtale. Der blev tydeligvis brugt lokal prosodi i højtidsalen, Witse nævner nemlig specifikt at han finder den østnorske prosodi mere behagelig end den danske som er monoton og ”ligesom stødende”⁵ (Witse 1790: 35).

Ifølge Witse var der altså i slutningen af 1700-tallet betydelige grupper uden for Christiania der brugte højtidsalen, og det kan ikke kun være danskere bosat i Norge han taler om, da ¼ af præsterne og bisperne, halvdelen af amtmændene og et flertal af de lavere embedsmænd nu var norske (Rian 2003: 38–40). Middelstandspersoner betegnede i datiden som regel købstadborgere der var økonomisk velfunderede uden egentlig at være fornemme, men begrebet kunne også omfatte velhavende bønder og formuende folk uden for bondestanden som var bosat på landet, fx fabrikanter og fogeder, altså mennesker som socialt og økonomisk lå under de højeste rangklasser, men over almindelige bønder og jævne købstadborgere (Henningsen 2006: 326f). Det fremgår ikke i hvilke sammenhænge de middelstandspersoner Witse omtaler, brugte højtidsproget.

---

⁴ Høysgaard mener heller ikke det bedste sprog findes i København, men nævner ”Først den i Roeskilde og dernæst den Kjøbenhavnse” for den dialekt ”udtaler næsten alle sine ord, ligesom de rættest skrives” (Høysgaard [1747] 1920: 368f). John Ole Askedal ser en parallel til den tyske situation, hvor en nordtysk udtale af højtysk gik for at være særlig ren fordi den stemte så godt med skriftsproget (Askedal 2009: 210).

⁵ Allerværst er åbenbart hans egen nordvestjyske barndomsdialekt (han var født i Lemvig). Det er sandsynligvis den han hentyder til mht. det stødende, idet den ved siden af det almindelige danske stød har maksimal forekomst af vestjysk stød. Også hans bemærkning om at man konfunderer fælleskøn og intetkøn kan gælde denne dialekt, der ikke har grammatisk genus, kun vestjysk stofgenus.

4.2 Højtidsprog som høflighedssprog?

Den vigtigste kilde til det norske højtidsprog i 1700-tallet er Kristian Kølles forslag om en bedre retskrivning. Det er højtidsproget der er normen for Kølles ortografi. Andreas Haraldsrud, der har foretaget en meget grundig analyse af Kølles ortografiske skrifter, forklarer den norske højtidsstale som en skriftkonvergens mellem dansk skriftsprog og både norsk og dansk tale omkring 1700, og kalder den et domænespecifikt højsprog. Det er ”et språk som for det meste blir brukt på prekestolen, i formelle taler eller som høflighetsspråk. Dette innebar tilsynelatende litt flere domener enn den danske høgtidsvarietetten, antakelig fordi det på 1700-tallet ikke eksisterte noen norskbasert danna dagligtale i Norge” (Haraldsrud 2012: 51).

Haraldsruds karakteristik af højtidsstalen som høflighedssprog citeres bl.a. af Oddmund Løkensgard Hoel (2018: 438) uden kommentar, og dermed formentlig med tilslutning. Jeg finder Haraldsruds argumentation spinkel når han skriver (med henvisning til Knud Knudsen, der i 1876 kritiserer at ”den gode Smag” skal diktere at man ”skal forvende dette sit mål ved fæstlige lejligheter”): ”Det kan ut ifra dette også tyde på at høgtidsstalen i tillegg blei brukt i formelle selskaper og tilstelninger” (Haraldsrud 2012: 56).

Knud Knudsens bemærkning vil jeg ikke gå nærmere ind på. Kan den ikke blot betyde at man skal bruge højtidsstalen hvis man vil tage ordet for en skåltale eller lignende? Der er desuden meget langt, ikke blot i tid men også i sprogsyn, mellem 1790’erne og 1876.

Mere grundlæggende er Haraldsruds påstand om at højtidsproget blev brugt ”ved standardframtvingende situationer der en måtte være høflig (jf. Kølles utsagn om dem som ”taler med beskjedentlighed”). Dette står i motsetning til den danske høgtidsstalen, som nok var litt mer domenebegrensa.” (Haraldsrud 2012: 91).

Den danske offentlige stil havde sandsynligvis lidt mere begrænsede anvendelsesområder end den norske højtidsstale, men forståelsen af denne som et høflighedssprog hviler så vidt jeg kan se udelukkende på at udtrykket *med Beskjedentlighed* tolkes som ”beskeden, høflig” (smst.: 50f). Er det nu sikkert? Kølle bruger udtrykket i sit svar til to kritikere af hans retskrivningsforslag. Han skriver: ”De almindelige Ord, som man da skal betjæne sig af, ere de, som for det mæste høres paa Prædikke-Stolen, eller i andre offentlige Taler, eller af fornemme og studerede Folk, naar de tale med Beskjedentlighed” (Kølle 1796, citeret efter Haraldsrud 2012: 137). Tidligere i samme svar skriver han ”Mon beskedentlige Norske bruge et urigtigere Sprog end Danske?” (smst.: 136).

Ifølge ODS kunne *beskedentlig* dels betyde ”som gør udførlig rede for noget; forståelig, klar, tydelig” dels ”forstandig, klog” og endelig ”tilbageholdende, fordringsløs”. De citerede eksempler på de to første betydninger er temmelig gamle, men i ODS’ supplement bd. 1 tilføjes et citat fra 1771 til betydning 1, og to citater fra 1800-tallet til betydning 2. Disse betydninger var altså gangbare på Kølles tid.

Vi må vel regne med at Kølle bruger ordet i nogenlunde samme betydning de to steder. Det forekommer mig da mest sandsynligt at *beskedentlige Norske* betyder ”forstandige norske”, og *med beskedentlighed* bedst gengives med ”klar og tydelig”. Det er jo netop tydeligheden der bruges som argument for den skriftnære udtale. Men dermed er ikke sagt at højtidsstalen ikke havde en betydelig udbredelse. Og sandsynligvis blev den mere udbredt i løbet af 1700-tallet.

I det hele taget var højtidsstalen nok mere udbredt end vi uden videre tror (og det gælder både Danmark og Norge), for det var ikke kun på prædikestolen og talerstolen den blev brugt, det var som nævnt også den udtale børnene skulle bruge ved oplæsning i skolen, og skolegang blev mere udbredt i dette århundrede, især i byerne. Det er også relevant at pege på at norske latinskoler i 1769 blev pålagt to gange om året at holde ’Orationer’, dvs. formelle taler som øvelser i mundtligt dansk. Eleverne skulle selv udarbejde teksten som så skulle læses udenad før den blev fremført (Hårstad under udg.:16). At deklamationer fyldte noget i skolen fremgår også af titlen på Lyder Sagens *Dansk Læse- og Declamations-Øvelses-Bog for Børn og Ungdommer* der kom i flere oplag fra 1808. Borgerskabets børn har altså lært stilen. De har også brugt den når de senere læste højt for andre, og højt læsning både af bøger og breve var meget udbredt i 1700- og 1800-tallet.

4.3 Højtidsstalen brugt som middel til selvhævdelse?

Snarere end at opfatte Kølles norm som et særligt høfligt register vil jeg lægge mig i forlængelse af Helge Sandøy, der peger på at embedsmænd brugte dansk (og dermed menes uden tvivl højtidsstale) stilistisk for at markere deres autoritetsposition (Sandøy 2018: 189f.). Det trækker i samme retning når Gerner i 1678 hævder at de som vil lære at tale ”ret Danske”, ”de bør lære det aff Metropolitanis oc vise deris Autoritet” (Gerner [1678] 1919: 64). ”Ret Danske” er jo nemlig for Gerner den skriftnære offentlige stil.

Omkring 1700 dukker der spredte oplysninger op om at nogle bønder efterlignede embedsmændenes sprog, og det udløste negative kommentarer fra andre bønder. Hvis nogle bønder i visse situationer abede efter de norskfødte embedsmænd der brugte højtids sproget for at markere deres autoritet over for bønderne, og dermed markere standsskellet, kan det være udtryk for alt fra

underdanig tilpasning til selvhævdelse. De andre bønders negative reaktion på dette, i form af bemærkninger om at vedkommende ”knoter” (eller ”dansker” eller ”jysker”, altså drejer deres mål efter dansk tale) fortæller at de oplever det som ”standsforræderi” Sandøy m.fl. 2018: 210). Når lærere brugte ”klokkardansk” og talte højtidsprog uden for skolestuen var det vel også for at markere at de var hævet over bondestanden?

De spredte bemærkninger om bønders brug af højtidsstalen tyder mest på at nogle bønder pyntede deres sprog ved at låne enkeltord fra det polerede sprog ”til en formeentlig Pynt i Talen, helst naar hand taler med hans Overmand” (Wilse 1780, citeret efter Sandøy 2018: 202). En indberetning fra Frederikstad 1743 taler ligefrem om at det kunne føre til ”bundefrancøisk” (dvs. bondefransk), når bønderne forvanskede de fremmedord som de fornemme brugte (Sandøy 2018: 190). Tilsammen fortæller alle disse små brikker om en social og sproglig modsætning mellem land og by der ganske ligner den danske, og de viser at den form for talt dansk som bønder og bygdefolk kendte til var højtidsstalen.

5 Dannet dagligtale

Brugen af højtidsstalen bredte sig, men det var et tillært andetsprog, ikke en egentlig sociolekt som førstesprog (Sandøy m.fl. 2018: 210ff.; Sandøy 2018: 190, 202). Det blev det først omkring 1800, da den sociale elite i de største byer udviklede et dagligsprog meget præget af højtidsstalen.

Det faldt sammen med (og hang nok også sammen med) overgangen fra rangssamfundet til 1800-tallets borgerlige nationale samfund. Nu var det ikke længere nok at fremvise den rette facade i salonen, herunder vælge det rette sproglige register i den enkelte situation: Højtidsstale når man deklamerede, fransk eller tysk i dele af selskabslivet, om ikke andet så i form af et par beåndede citater⁶. Nu rykkede kulturen ind omkring tebordet i borgerskabets dagligstuer, og der forventedes en gennemført dannet optræden, og dertil hørte også et gennemført dannet sprog, uanset situation. Også dagligtalen skulle være dannet. Efterhånden skulle den også være norsk.

Det var ikke uden problemer i den nye hovedstad, som var den mest danske by i Norge, men Christianiasproget blev støt og roligt fornorsket. Ikke i ”de simple klasser”, for de talte allerede et tydeligt norsk bymål, men i den finere portion. Efter 1814 kom der ikke længere nye dansktalende embedsmænd, og selv om både de der

---

⁶ Jf. Conradine Dunker der ikke er sikker på at hendes far egentlig kan tale fransk, men omtaler at han gerne krydrer en tale med franske vendinger (Wiggen 2004: 38)

blev, og deres børn stadig havde tætte relationer til Danmark, døde de dansktalende ud, og der blev etableret en dannet dagligtale, væsentlig på grundlag af den norske højtidsstale men med indslag fra bymålet. I løbet af de næste generationer blev denne dagligtale langsomt fornorsket (Hoel 2018: 438), så det der oprindeligt var et dansk offentligt foredragssprog gennemgik en metamorfose og genopstod som norsk dannet dagligtale.

Den proces vil jeg ikke følge, og heller ikke den målrejsning som samtidig fandt sted, baseret på de norske dialekter – og slet ikke striden mellem de to bevægelser. I stedet vil jeg sammenligne den danske og norske proces.

6 Sammenligning mellem etableringen af et standardtalesprog i Danmark og fremvæksten af dannet dagligtale i Norge

Et standardskriftsprog etableredes i Danmark med bogtrykket og reformationen som vigtige forudsætninger. Reformationen ved både at levere en standardideologi og producere et meget stort antal tryksager der nogenlunde fulgte den sprogform der med basis i københavnsk blev skabt væsentlig af Christian Pedersen, og som blev brugt i Christian III's Bibel 1550. Dansk skriftsprog i trykt form blev mere og mere udbredt.

Med reformationen adopterede man også Luthers ide at man skulle bruge en bogstavelig udtale når man prædikede. Sigtet var pædagogisk: den trykte bibels sprogform var vidt udbredt, ved at følge den i udtalen overkom man de store dialektforskelle som ellers kunne lægge sig hindrende i vejen for forståelsen. Dette medførte uundgåeligt at denne sprogform blev anset for at være bedre og renere end andre talesprog. Også denne sprogideologi blev almindelig. Der opstod således en særlig norm for prædiken- og foredragssproget, en offentlig stil. Den første omtale vi kender er fra 1589, og den nævnes som et faktum af alle deltagerne i sprogrigtighedsdiskussionen i 1600-tallet.

Da København var den altdominerende hovedstad og dermed hjemstedet både for den uddannelsesmæssige elite og de økonomisk og kulturelt mest magtfulde, blev københavnsk i samme periode sprogligt mønster for dagligsproget.

Det offentlige sprog som forskelligt fra et dannet samtalsprog (med samtidens ord: den velopdragnes udtale i det borgerlige liv) beskrives af flere forfattere i 1700-tallet. Det fremhæves af alle at det er til situationsbestemt brug, og at det er lige så forkert at bruge skriftnære former i almindelig samtale, som det er at bruge dagligsprogformer ved offentlig fremtræden (se fx Høysgaard [1747] 1920: 370). I første halvdel af 1800-tallet begyndte man at diskutere det formålstjenlige i de to situationsbestemte normer, og midt i århundredet blev de fusioneret til et

standardtalesprog. Det skete i grove træk ved at mange af de skriftnære former i det offentlige sprog erstattede det dannede samtalesprogs former. I en række meget frekvente ord som pronominer og hyppigt anvendte verber var det dog samtalesprogets former der overlevede. I 1890 blev dette standardtalesprog navngivet som rigsmål (Jespersen 1890: 41) og defineret som ”det dannede sprog hos dem, paa hvis udtale man ikke kan høre, fra hvad egn de stammer” – selv om (som Otto Jespersen føjer til) ”Dette ”dialektfri dansk” er naturligvis væsentlig bestemt ved de højere klassers tale i København, men forskelligt fra simpelt københavnsk”. Københavnsk blev nemlig netop i disse år tydeligere socialt stratificeret i forbindelse med industrialiseringen.

6.1 Peter Skautrups datering af rigsmålets opståen

Betegnelsen rigsmål optræder første gang i Peter Skautrups skildring af 1500-tallets sprog. Under overskriften ”Det kommende rigsmål” kan man her læse følgende:

over disse stedbundne mål skimter vi nu *begyndelsen* til et samlende rigstalesprog⁷, et *rigsmål*. Der har vel også i ældre tid været samlende kræfter, om end de ikke sikkert lader sig påvise (§ 33A), men således som sprog- og samfundsforholdene havde udviklet sig, må de nu have været følelige [...] Det er utænkeligt, at Peder Palladius skulde have talt rent jysk på sine visitatsrejser i Sjællands stift [...] det tilstræbte rigsmål havde endnu langt fra nogen fast form (Skautrup 1947: 190–91).

Skautrup er sikker på at hjemstedet skal søges i ”København, hoffets, centraladministrationens og universitetets by”, og henviser til Jacob Madsen Århus’ udtalelse om at den vordende taler bør ”lytte til og lære af *politikere og lærde, der længe har færdedes i offentlige hverv*, prædikanter, der har lang øvelse bag sig, og forstandige og agtværdige kvinder” (smst., fremhævelserne er Skautrups). Det lader sig ikke gøre nøjere at påvise ”i hvor høj grad målet allerede skilte sig ud fra dialekten som et selvstændigt og visse højere kredse forbeholdt sprog” (smst.).

Det er dels værd at bemærke at Skautrup taler om *begyndelsen* til et rigsmål, og at han slutter ud fra samfundsforholdene at ”de samlende kræfter” nu *må have været følelige*, dels at han ikke hæfter sig ved at Jacob Madsens råd gælder *den vordende taler*. Han bringer ingen eksempler til dokumentation af ”de samlende kræfters”

⁷ Formuleringen henviser til Marius Kristensen: *Samlende Kræfter i Sprogudviklingen* (1899). Hos Marius Kristensen betyder det først og fremmest skriftsproget.

virksomhed, og han er ikke opmærksom på den skelnen mellem dagligsprog og offentligt talesprog som de fleste af deltagerne i sprogrigtighedsdiskussionerne foretager. For ham er modsætningen dialekt og rigsdansk, og det er rigsdanskens historie han beskriver. Det var den opgave han havde påtaget sig for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, hvis administrator Lis Jacobsen selv havde påbegyndt en sådan med sin afhandling om det danske rigssprogs historie fra Eriks lov til Christian III's Bibel.

Den nye *Dansk Sproghistorie* udtrykker sig meget forsigtigt med hensyn til at datere standardiseringen af talesproget: De københavnske former begyndte så småt at brede sig til de større provinsbyer i 1600-tallet, men ”Danmark var omkring år 1700 et dialektsamfund med et begyndende nationalt normcentrum i København.” (Brink & Lund 2018: 200, 197).

Forskellen ligger i at Skautrup ser en standardideologi vokse frem, og mener at den så også må være hørlig, mens Brink og Lund udelukkende forholder sig til sprogbrugen, og ikke har kunnet finde ret mange ansatser til standardisering.

7 Hvad var den vigtigste forskel på udviklingen i Norge og Danmark i 1700-tallet?

De norske skildringer af standardiseringen af talesproget i Danmark bygger på Peter Skautrups sproghistorie (naturligt nok, det er standardværket), og tolker hans ord som vidnesbyrd om at der eksisterede en dannet dagligtale i København som kunne bruges i alle sammenhænge. Derfor daterer de dansk dannet dagligtale til 1500 og det skriftnære danske offentlige talesprog til 1700, da det opstod fordi det dannede dagligsprog i 1700-tallet konvergerede ekstra meget mod det danske skriftsprog i formelle kontekster. Den norske højtidsale opstod samtidig med den danske, som en skriftkonvergens mellem det danske skriftsprog og både norsk og dansk tale, og altså før den (norske) dannede dagligtale (Haraldsrud 2012: 54). Rækkefølgen var altså den modsatte af den danske.

Hvis min tolkning er korrekt og det skriftnære offentlige talesprog opstod allerede i 1500-tallet, er det problematisk at operere med et udbredt dansk dannet dagligsprog der er langt ældre end det offentlige talesprog. Der er ganske vist skabt et normideal, et begreb om den rette tale, men det er det skriftnære offentlige sprog der er normen, ikke et dannet dagligsprog udbredt til dannede kredse uden for København. Dannelsen blev demonstreret på anden vis. Poleringen af sproget i 1700-tallet foregik især i det bedre borgerskab (og nok væsentligst i København), og dermed blev afstanden mellem borgernes og almuens sprog efterhånden større.

I Norge var urbaniseringen langt svagere, og kun Bergen havde mulighed for at udvikle et urbant dagligsprog der eventuelt kunne brede sig. Det skete ikke da centraladministrationen blev placeret i Christiania, som dermed blev hjemsted for den kulturelt herskende klasse – og i anden omgang for væksten. Det styrkede det danske talesprogs position.

Der herskede en funktionel diglossi i begge lande i 1700-tallet, og der er begge steder eksempler på at folk uden for ”den dannede klasse” forsøger at pynte på deres sprog ved at bruge elementer fra en sprogform med mere prestige end det lokale talesprog. En væsentlig forskel er at der i Danmark var vokset et københavnsk bysprog frem der virkede efterlignelsesværdigt, mens dansk talesprog ganske vist stod stærkt i Norge (i hvert fald uden for Bergen), men i brede kredse især i form af højtidsproget. Derfor var det højtidsproget man greb til hvis man ville virke mindre bondsk, og derfor blev det formentlig brugt i flere sammenhænge end i Danmark.

I 1800-tallet skete der en nationalisering af sproget i begge lande, men mest dramatisk i Norge på grund af skilsmissen i 1814. Det meget tydelige situationsbestemte registerskift mellem offentligt sprog og dannet dagligsprog var ikke længere acceptabelt og heller ikke brugen af fransk og tysk. I Danmark blev det skriftnære foredragssprog og det dannede dagligsprog fusioneret, og rigsmålet blev skabt. I Norge fornorskedes højtidsproget med enkelte indslag fra dansk samtalsprog og blev til norsk dannet dagligtale, men selv om dette også førte til et norsk rigsmål (senere riksmål) fik det i modsætning til dansk rigsmål ikke status som det uomstridte standardtalesprog.

Litteratur

- Askedal, John Ole 2009: Tysk språknormering og standarduttale i historisk perspektiv. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 27/1. 199–218.
- Berg, Ivar 2018. Reformasjonen og norsk språkhistorie. *Teologisk Tidsskrift* 3.167–176. Downloaded fra www.idunn.no.
- Brink, Lars og Jørn Lund 2018: Yngre nydansk. *Dansk Sproghistorie* bd. 2. Århus: Aarhus Universitetsforlag/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 197–228.
- Dalen, Arnold 2008: Trøndermåla frå vår tid og tilbake til reformasjonen. Arnold Dalen m.fl. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008, 3. Trondheim: Tapir. 13–140.
- Dalen, Ingebjørg Aamlid 2020: Priesthood Recruitment in the Early Post-Reformation Period in Alstahaug, Steigen and Troms. Sigrun Høgtveit Berg

- (m.fl.) (red.) *The Protracted Reformation in the North*, Vol. III. Skt. Petersburg/Tromsø: de Gruyter. 202–224.
- Dunker, Conradine [1871/1909] 1985 *Gamle Dage*. Oslo: Forlaget Ars.
- Dyrvik, Ståle 1998: *Truede tvillingriker 1648–1720*. Danmark-Norge 1380–1814. Oslo og København: Universitetsforlaget/Akademisk Forlag.
- Feldbæk, Ole 1998: *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Danmark-Norge 1380–1814. Oslo og København: Universitetsforlaget/Akademisk Forlag.
- Furre, Berge 1998: Da nynorsk vart kyrkjemål. Ingmar Brohed (red.): *Kyrka och nationalism i Norden*. Lund: Lund University Press. 227–248.
- Gerner, Henrik [1678] 1919: *Orthographica Danica*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.
- Glenthøj, Rasmus 2008: *En moderne nations fødsel. Norsk national identifikation hos embedsmænd og borgere 1807–1820*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Haraldsrud, Andreas Drolsum 2012: *Det læses med Æ. En komparativ undersøkelse av norsk og dansk danna talemål 1750–1850*.
Digitalt: www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/35124/Haraldsrud-Master.pdf?sequence=1&isAllowed=y, søgt 10. 08. 2017.
- Haugen, Odd Einar 2018: Høgmellomalderen (1050–1350). *Norsk språkhistorie* IV. Oslo: Novus. 197–292.
- Henningsen, Peter 2001: Den bestandige maskerade. *Historisk Tidsskrift* bd. 101. 313–344.
- Henningsen, Peter 2006: *I sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. 1–2. København: Landbohistorisk Selskab/Københavns Stadsarkiv.
- Henriksen, Caroline 1976: *Dansk Rigssprog. En beskrivelse fra 1700-tallet*. København: Akademisk Forlag.
- Hoel, Oddmund Løkensgard 2018: Unionstida med Sverige (1814–1905). *Norsk språkhistorie* IV. Oslo: Novus. 425–502.
- Høysgaard, Jens Pedersen [1747] 1920: *Accentuered og Raisonnered Grammatica*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.
- Hårstad, Stian 2010: *Unge språkbrukere i gammel by. En sosiolingvistisk studie av ungdoms talemål i Trondheim*. Doktoravhandling ved NTNU. Trondheim: NTNU.
- Hårstad, Stian (under udg.): ”Allene øvelse og læsning [kan] sige os det rigtige” – Om ei tidleg mormålsdidaktisk lærebok med lokal innretning. *Folkmålsstudier*.
- Imsen, Steinar 2016: *Da reformasjonen kom til Norge*. Oslo: Cappelen Damm.

- Indrebø, Gustav 1951: *Norsk Målsoga*. Bergen: John Griegs Boktrykkeri.
- Jespersen, Otto 1890: Danias Lydskrift. *Dania* 1. 33–79.
- Kristiansen, Tore 2009: Mig og de danske dialekter. Asgerd Gudiksen m.fl. (red.) *Dialektforskning i 100 år*. København: Københavns Universitet. 149–170.
- Nesse, Agnete 2002: *Språkkontakt mellom norsk og tysk i hansatidens Bergen*. Det Norske Videnskaps-Akademi. II. Hist.-filos.klasse. Skrifter og avhandlinger, 2. Bergen: Novus.
- Nesse, Agnete & Arne Torp 2018: Dansketiden (1356–1814). *Norsk språkhistorie* IV. Oslo: Novus. 357–424.
- Nielsen, Yngvar (udg.) 1885: *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–1597*. Kristiania: A.W.Brøgger's Bogtrykkeri.
- Pedersen, Inge Lise 2017: Luthers indflydelse på det danske talesprog gennem 300 år. *Danske Talesprog* 17. 44–75.
- Pederssøn, Absalon [1567] 1963: Om Norgis Rige, i: *Dagbok og Oration om Messter Geble*. Oslo: Universitetsforlaget.
Downloaded fra dokpro.uio.no/litteratur/beyer/
- Rasmussen, Jens & Anne Riising (udg.) 1995: *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*. Odense: Historisk Samfund for Fyens Stift.
- Rian, Øystein 1997 *Den aristokratiske Fyrstestaten 1536–1648*, Danmark-Norge 1380–1814. Oslo og København: Universitetsforlaget/Akademisk Forlag.
- Rian, Øystein 2003: *Embetsstanden i dansketida*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Rian, Øystein 2018: Den paradoksale reformasjonen. *Teologisk Tidsskrift* 3:177–187. Downloaded fra www.idunn.no.
- Sandøy, Helge 1995: Sociolinguistic patterns in Bergen. *International Journal of the Sociology of Language* 115. 109–124.
- Sandøy, Helge 2000: Nation und Sprache: das Norwegische. A. Gardt (red.) *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Berlin: de Gruyter. 865–905.
- Sandøy, Helge 2018: Idehistoria om norsk språk. *Norsk språkhistorie* III. Oslo: Novus. 149–244.
- Sandøy m.fl. 2018 = Ivar Berg, Edit Bugge, Unn Røynealand og Helge Sandøy 2018: Geografisk og sosial variasjon. *Norsk språkhistorie* II. Oslo: Novus. 163–256.
- Skautrup, Peter 1947: *Det danske Sprogs Historie* 2. København: Gyldendal.
- Storm, Gustav (udg.) 1895: *Absalon Pederssøns dagbok 1552–1572*. Christiania: Brøgger.
- Sødal, Helje Kringlebotn 2019: Skolen som reformasjonsprosjekt i Norge på 1500-tallet. *Teologisk tidsskrift* 3: 157–171. Downloaded fra www.idunn.no.

- Thrap, D. (udg.) 1896: *Bergen Stifts Biskoper og Præster efter Reformationen*. Kristiania: Cammeyers Boghandel.
- Wiggen, Geirr 2004: *Språkkulturen i Christianias beaaumonde. Opplysninger om språk og språkbruk ca. 1790–1830 i Conradine Dunkers brev til Christopher Hansteen*. DKNVS Skrifter 4. Trondheim: Tapir.
- Wilse, J.N. 1779: *Physisk,oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge*.Christiania: C.S.Schwach
- Wilse, J.N. 1790: *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande: med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab*. Bd. 1. Kiøbenhavn: C.Poulsens Forlag.

Inge Lise Pedersen
Lektor emeritus
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
ilpfrihedsvej@gmail.com